

**NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI
FILOLOGIYA FAKULTETI**

O'ZBEK TILI YO'NALISHI

302- GURUH TALABASI

MADG'OZIYEVA GULSARANING

ADABIYOTSHUNOSLIK NAZARIYASI FANIDAN

“BUYUK ALLOMALAR. IMOM BUXORIY ”

MAVZUSIDA YOZGAN

KURS ISHI

Кириш

Режа

- Ўзбекистон буюк алломалар юрти
- Имом ал-Бухорий босиб утган йули
- Абу Абдуллоҳ Ал-Хоразмийдан мерос
колган илмий бойликлар

Хулоса

Фойдаланилган адабиётлар

Кириш

Ўзбекистон азал-азалдан илимли инсонлар, буюк алломар етишиб чиккан энг кадимий юрт саналади. Юртимиздан етишиб чикқан улуғ аллома-ларнинг таваллуд тўйларини ўтказиш, улар меросини тадқиқ қилиш борасида ҳам талай ишлар қилинди. Жаҳон ислом маданияга, фан ва тамаддунига улкан ҳисса қўшган кўплаб атоқли ислом олимлари ва тасаввуф шайхларининг таваллуд тўйлари кенг нишонланди, қадамжолари обод қилинди, асарлари нашр этилди. Кишилиқ тарихида ҳар бир замон ва жамиятнинг салоҳияти, равнақи унинг илмга бўлган муносабати билан ўлчанади. Аллоҳ таолонинг Қуръони каримда:

“...Ўқиб илм орттирганлар билан ўқимаганлар тенг бўладиларми...” –деган ояти каримасига ва Ҳазрати Пайғамбармиз Муҳаммад (сав)нинг “Илм олиш ҳар бир мусулмонга фарздир”. – деган ҳадиси шарифларига амал қилинган юртимиздан давуғи дунёни тутган улуғ олимлар, фан дарғалари, атоқли имомлар етишиб чиқишди.

Имом Бухорий, Имом Термизий, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Алишер Навоий, Бурҳониддин Марғиноний, Абу Мансур Мотуридий, Баҳоуддин Нақшбанд каби буюк олимлар ва мутафаккирларнинг яратган бой илмий мероси жаҳон маданияти ва тамаддунига бебаҳо хазина бўлиб қўшилган. Мамлакатимизда эътиқод эркинлигини таъминлаш, диний қадриятларни тиклаш, улкан тарихий меросни ўрганиш бўйича катта тадбирлар белгиланиб, амалга оширила бошлади. Самарқанд, Бухоро, Термиз, Кеш Насаф, Хоразм ва Фарғона водийсидан чикқан олимларнинг ҳатто саноғига етиш қийин. Биргина Самарқанднинг ўзидан исломий илмларнинг барча соҳаларида пешқадам бўлган юзлаб улуғ алломаларнинг етишиб чиққанининг ўзиёқ юртимизда илм-фан қанчалиқ ривож топганига далилдир.

Муҳаддислар султони деб эътироф қилинган Имом Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий ҳазратлари исломнинг етакчи алломаларидан, ҳадис илми олимлари устози мелодий 810 йили Бухорода туғилган. У зот тўққиз ёшда Қуръони Каримни тўла ҳифз этади. Ҳадис эшитишни яхши кўрар, вояга етгунча етмиш минг ҳадисни ёд олган эди. Имом Бухорий Расулуллоҳдан (с.а.в.) ривоят қилинган саҳиҳ ҳадислар жамлаган машҳур “Ал- Жомеъ” Ас-саҳиҳ” китобини ўн

олти йилда ёзиб тугатади. Ўзида етти минг ҳадис жам қилинган “Саҳиҳи Бухорий” энг ишончи олти тўпламнинг энг биринчиси бўлиб ҳисобланади. Ана шу ноёб китобга жами саксондан ортиқ шарҳ ёзилган. Ўз даврининг атоқли уламоларидан Ҳаким айтди: “Бу дунё остин-устун қилиб юборилса ҳам Имом Бухорий каби ҳадис билгувчи ва уни ёд олувчи одам топилмайди”. Ибн Ражъ эса: “Имом Бухорий Аллоҳнинг ерда юрувчи мўъжисаси эди”, - деган.

Имом Бухорий мелодий 870 йили Самарқанд яқинидаги Хартанг қишлоғида Рамазон ҳайити кечаси вафот этиб, ҳайит куни қабрга қўйилди.

Бутун Ўзбекистон шуҳратини оламга таратган буюк аجدодларимиздан яна бири Абу Исо Муҳаммад ибн Исо ибн Саврадир. У 824-825 мелодий йилда Термизда туғилди. Бу улуғ муҳаддис таваллудининг 1200 йиллигини 1990 йилда Ўзбекистон мусулмонлари кенг нишонладилар, тантаналарда кўплаб чет эллик мусулмон вакиллари ҳам қатнашдилар. Имом Термизий ҳадис илмининг тараққиётида муҳим давр бўлган учинчи ҳижрий асрда яшаб ижод этди. Имом Термизий 20 ёшга етганларида Хуросон , Басра ва Ҳижозда илм олдилар. Имом Термизий Термизга 864 мелодий йилдагина қайтиб келдилар, бунга қараганда, тахминан 20 йил давомида ўзга юртларда ҳадисларни ўрганиб йиғиб юрганлар. Имом Бухорий билан Нишопурда учрашиб, кўп ҳадислар хусусида музокаралар олиб борганлари ҳақида маълумотлар бор. Шундан сўнг “Жомеъ ас-саҳиҳ” китобларини ёза бошлаганлар. Улуғ муҳаддис имом Бухорий ўз шогирди имом Термизийни мактаб, камтаринлик билан: “Сен мендан баҳра топганингдан кўра мен сендан кўпроқ баҳра топдим”, дейди. Бу Термизийга берилган жуда катта баҳо эди.

Мансур ибн Абдуллоҳ Холидий “Сунани Термизий” асар ҳақида бундай деган: “Кимнинг уйида мана шу китоб бўлса, гуёки ўша уйда Пайғамбаримиз гапираётгандек бўладилар”. Имом Термизийнинг “Шамоили Набавия” китоби Ўзбекистон мусулмонлари идорасида араб ва ўзбек тилида нашр қилинди.

Юқорида айтилганидек, имом Термизий, Ибн Асирнинг ривоятчи, Термиздан 6 фарсах узоқликда (48 км.) жойлашган Буғ деган қишлоқда 279 х. йил, 13 ражаб, душанба куни вафот этдилар. Ҳозир бу қишлоқ Шеробод тумани маркази яқинидадир. Аллоҳ таоло ўзининг раҳматига олсин ва халқимизнинг ул зотнинг буюк меросларидан баҳраманд этсин!

Диёримиздан етишиб чиққан машхур муҳаддислардан яна бири Имом Абу Муҳаммад Абдуллоҳ Самарқандий Доримий бўлиб, бу зот 797 мелодий санада Самарқанд шаҳрида таваллуд топди. Маълумотларга кўра, Имом Доримий ақлда, фаҳмда, динда, ҳалимлик ва зухдда етук бўлган.

Хатиб Бағдодий ўзининг “Бағдод тарихи” номли асарида Имом Доримийнинг ҳаёти, ижоди ва шогирдлари ҳақида кўплаб маълумотлар келтиради. Имом Аҳмад бин Ханбал ҳам Имом Доримийнинг юксак иқтидори ҳамда ҳадис илмлари соҳасидаги билимини эътироф этиб, уни “Имом” деб улуғлайди.

Кўплаб манбаларда “Имом Доримийнинг Самарқандда ҳадис ва осор илмларининг равнақ топишида улкан ҳиссаси бор”, деб таъкидланади. Имом Доримий бир қанча муддат Самарқандда Шайхул – ислом лавозимида ҳам фаолият кўрсатди.

Имом Муслим, Абу Довуд, Имом Термизий ва Имом Насайлар ундан ҳадис ривоят қилишган. Имом Доримийнинг “Сунан”и ўз ичига 3465 ҳадисни олган. Имом Доримий ҳазратлари 870 мелодий санада 75 ёшларида Самарқанд шаҳрида вафот этди.

Маълумингизким, Қуръони каримдаги барча ҳукуқий ва ахлоқий масалалар умумий тарзда баён этилган. Уларга аниқлик киритиш ва изоҳлаш учун Ҳазрати Пайғамбармиз Муҳаммад (сав) ўз ҳадиси шарифларини айтардилар. Бу ҳадисларни саҳобалар ёдда сақлашга ҳаракат қиларди. Жаноби Расулуллоҳ(сав) вафотларидан сўнг ҳадисларнинг нақл, ривоят қилиш одат тусига кирди. Шу муносабат билан бир гуруҳ мусулмонлар уни ёзма шаклда тўплай бошладилар.

Биринчи ҳадис китобни Ибн Шихоб Зухрий (670-721) ёзди. Ундан кейин бирин - кетин ҳадис тўпламлари тасниф этила бошлади. Даврлар ўтиши билан ҳадислар танланиб, муҳим ва тўғри деб ҳисобланганлари бир тизимга солина бошлади. Тўққизинчи ва ўнинчи аср бошларида мусулмонлар орасида энг ишончли деб танилган ҳадисларнинг олтига тўплами вужудга келган. Булар: “Саҳиҳи Бухорий”, “Саҳиҳи Муслим”, “Саҳиҳи Термизий”, “Сунани Абу Довуд”, “Сунани Ибн Можа”, “Сунани Насойй”. Бу олти ҳадис тўпламини тузган муҳаддислардан иккитаси, яъни Имом Бухорий ва Имом Термизий бўлиб ҳисобланади. Ҳадислар тўплами Сунан деб ном олган. Ҳадисларнинг йиғувчи, шарҳловчи ва тарғиб этувчи олим муҳаддис деб аталган. Жамиятимизнинг эртанги эгалари бўлган

ёшларни баркамол этиб тарбиялаш борасида Жаноби Пайғамбаримизнинг айтган сўзлари катта аҳамиятга моликдир. Ул зотнинг Имом Термизий томонларидан ривоят қилинган қўйидаги ҳадислари бунга ёрқин мисол бўлади:

“Кимгаки Аллоҳ таоло қиз фарзандлар берса, уларни сабр билан тарбиялаб, вояга етказса, улар унга дўзахдан парда бўлади”.

“Кимки икки етим қизни вояга етказса, ўша киши билан мен жаннатга баробар кираман”.

“Кичкиналаримизга раҳм-шафқат қилмаган, катталарга ҳурмат кўрсатмаган, амр-маъруф ила эзгуликка чақирмаган ва ёмонликдан қайтармаган кишилар биздан эмасдур”.

“Кимки одамларга шукр айтмаса, Аллоҳга ҳам шукр айтмайди”.

Шундай экан, Аллоҳ таолонинг бизга берган барча неъматларига шукр қилиб, келажагимиз бўлган ёшларимизни ватанини, халқини, динини, севадиган, ардоқлай биладиган инсони комил этиб тарбиялашимизда, шубҳасиз бой маданий меросимиз, Имом Бухорий, Имом Доримий ва Имом Термизий каби улуғ аждодларимиз томонидан ёзиб қолдирилган асарларининг аҳамияти каттадир. Улуғ муҳаддисларимиз ҳаёти, илмий салоҳияти ва бой ижодий мероси ёшларимизни ҳар томонлама етук, имон-эътиқодли, Ватанига, миллатига, динига содиқ, фаол ва ахлоқли қилиб тарбиялашда ибрат мактабини ўтамоқда. Ёшларимиз улуғ аждодларига муносиб инсонлар бўлишга ҳаракат қилиб, ҳадисларда келган кўрсатмаларни амалда бажаришга уринишияпти. Улар Пайғамбаримиз Муҳаммад (сав) таълим берганларидек юксак ахлоқли, одоб фазилатли, салоҳиятли инсонлар бўлишини олий мақсад қилиб олишган.

Уларнинг барча инсонларга фойда келтирувчи қимматли меросларини, илмларини чуқур ўрганиш ҳар биримизнинг муҳим вазифамиздир. Аллоҳ таоло барчаларимизни Жаноби Пайғамбабиримиз (сав)га чин уммат бўлмоғимизни насиб этиб, Ўзи севган ва рози бўлган солиҳ бандаларидан қилсин.

Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ибн Иброҳим ибн ал-Мағийра ибн Бардазбеҳ ал-Жуафий ал-Бухорий ҳижрий 194 йил шаввол ойининг 13-куни (810 йил 20 июл)да таваллуд топган. Ал-Бухорий ёшлигидаёқ отаси вафот этиб, онаси тарбиясида ўсган. У ёшлигидан ақл-идрокли, ўткир зеҳнли ва маърифатга ҳаваси кучли бўлиб, турли илм-фанларни, айниқса, ҳадис илмини зўр қизиқиш билан эгаллайди. У ўн ёшидан бошлаб ўз юртидаги турли ривоятчилардан эшитган ҳадисларни, шунингдек, Абдуллоҳ ибн ал-Муборак ва Вакий каби олимларнинг ҳадис тўпламларини мутолаа қилиб, ёдлаган, устози Шайх Доҳилий билан ҳадис ривоятчилари ҳақидаги қизгин баҳсларда қатнашган. 825 йили ўн олти яшар ал-Бухорий онаси ва акаси Аҳмад билан Ҳижозга қараб йўл тутди, муқаддас шаҳарлар Макка ва Мадинани зиёрат қилиб, олти йил Ҳижозда яшаб, ҳадис илмидан ўз билимини янада ошириш мақсадида ўша пайтда илм-фаннинг йирик марказларидан ҳисобланган Дамашқ, Қоҳира, Басра, Куфа, Бағдод каби шаҳарларда яшаб, у жойлардаги машҳур олимлардан ҳадис билан бир қаторда фикҳ илмидан ҳам таълим олади, йирик олимлар даврасида илмий баҳслару мунозараларда қатнашади ва илм толибларига дарс ҳам беради. Имом ал-Бухорий ҳаётининг кўп қисми хорижий элларда, мусофирчиликда ўтди. Бу ҳақда унинг ўзи: “Миср, Шом, Месопатамияга икки мартадан, Басрага тўрт марта борганман. Ҳижозда олти йил яшаганман, Бағдод ва Куфа шаҳарларига неча марта борганим ҳисобини билмайман”, деган экан. У сафар чоғида ҳам, бир шаҳарда муқим турганда ҳам илмини ошириш борасида тинимсиз ишлар, тўплаган ҳадисларини оққа кўчираб эди. Бағдодда истиқомат қилган пайтда кўпинча ойнанинг нурида ижод қилиб, қоронғи кечаларда шам ёруғида китоб ёзар экан.

Илм ошириш мақсадида ал-Бухорий жуда кўплаб олимлардан таълим олади. Нишопурлик ал-Ҳакимнинг ёзишича, устозларининг сони тўқсонлар атрофида бўлган. Ўз навбатида ал-Бухорий ҳам кўпгина шогирдларига устозлик қилган. Исҳоқ ибн Муҳаммад ар-Рамодий, Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ал-Маснадий, Муҳаммад ибн Халиф ибн Қутайба, Иброҳим ал-Ҳарбий, Абу Исо ат-Термизий,

Муҳаммад ибн Наср ал-Марвазий, Муслим ибн ал-Ҳажжож каби етук олимлар унинг шогирдларидир.

Термизлик машҳур муҳаддис Абу Исо ат-Термизий ал-Бухорийга ҳам шогирд, ҳам сафдош ҳисобланиб, уларнинг ўзаро муносабатлари ибратли бўлган. Узоқ йиллар Шарқнинг турли-туман мамлакатларига сафар қилгандан кейин умрининг охирларида ал-Бухорий 863-868 йиллари Нишопурда яшаб, мадрасада ҳадис илмидан дарс берган. Ўша пайтда Нишопур мусулмон Шарқидаги энг йирик илмий марказлардан бирига айланганлиги сабабли кўп машҳур олимлар шу шаҳарда тўпланган эдилар. Ал-Бухорийнинг ат-Термизий билан учрашуви ҳам Нишопурда юз бериб, диёримиздан чиққан икки машҳур муҳаддис ўртасида унутилмас, қизғин илмий баҳслар, кўпдан-кўп ижодий, дўстона учрашувлар бўлиб ўтади. Ат-Термизийнинг ёзишича, у ўз асарлари учун кўп маълумотларни ал-Бухорий билан учрашувларидан олган. Шу билан бирга ал-Бухорий ҳам ат-Термизийнинг билимини юқори баҳолаб: “Мен сендан кўрган фойда сен мендан кўрган фойдадан ортиқроқ”, деб унга нисбатан чуқур ҳурмати билдирган. Ат-Термизий ўз устози ва сафдоши ал-Бухорийни бутун умри давомида ҳурматлаб, унга самимий садоқатда бўлган. Араб тарихчиси Шамсуддин аз-Заҳабийнинг “Тазкират ул-Ҳуфоз” номли асарида ёзишича, ат-Термизий ўз устозининг вафоти туфайли қаттиқ қайғуга ботиб “кўп йиғлаганидан ҳатто кўзлари кўр бўлиб қолиб, узоқ йиллар кўзи ожиз ҳолда яшади”.

Имом ал-Бухорий нафақат йирик олим, балки ўзининг гўзал ҳулқ-атвори, одамохунлиги, мурувватлилиги ва беқиёс саховатлилиги билан бошқалардан тамомила ажралиб турган. У зеҳни ўткирлиги ва ёдлаш қобилиятининг кучлилиги билан ҳам халқ орасида ғоят шуҳрат қозонган. Манбаларда ал-Бухорийнинг 600 мингга яқин ҳадисни ёд билгани қайд қилинган.

Имом ал-Бухорий хориждан қайтгач, ўз ватани Бухорода кўплаб шогирдлар ва уламоларга ҳадис илмидан сабоқ бериш билан машғул бўлади. Кўпчилик уни ҳурмат қилган, аммо баъзи ҳасадгўй, қора ниятли кишилар ал-Бухорийни кўролмас эдилар. Натижада ҳасадгўйларнинг ҳатти-ҳаракати туфайли Бухоро амири Холид ибн Аҳмад аз-Зухалий билан ал-Бухорийнинг алоқаси бузилиб қолади. Бунга сабаб, амир олимдан ҳузурига келиб “Ал-жомеъ ас-саҳиҳ”, “Ат-

таърих” китобларини ўқиб беришни талаб қилади. Лекин ал-Бухорий “Мен илмни хор қилиб, уни ҳокимлар эшиги олдига олиб бормайман, кимга илм керак бўлса, ўзи изласин. Лекин Аллоҳ охират куни илмни яширмай уни толибларга сарф қилгани учун мени кечиради”, деган жавобни айтади. Амирга жавоб ёкмай, фитначи, бўҳтонкор шахсларнинг гапига кириб ал-Бухорийга шаҳарни тарк этишни буюради. Шундан кейин ал-Бухорий Самарқандга қараб йўл олади ва бир мунча муддат Хартанг қишлоғида ўз шогирдлари ва қариндош-уруғлариникида яшагандан кейин оғир касалга чалиниб, ҳижрий 256 йил (мелодий 870 йил 1 сентябр) 60 ёшида вафот этади ва шу ерда дафн қилинади.

Имом ал-Бухорий авлодларга бой ва қимматли илмий мерос қолдирган бўлиб, у ёзган асарларнинг сони йигирматадан ортиқдир. Улардан “Ал-жомеъ ас-саҳиҳ”, “Ал-адаб ал-муфрад”, “Ат-таърих ас-сағий”, “Ат-таърих ал-авсот”, “Ат-таърих ал-кабир”, “Китоб ал-илал”, “Барр ул-волидайн”, “Асоми ус-саҳоба”, “Китоб ал-куна” ва бошқаларни кўрсатиш мумкин. Буюк алломанинг энг муҳим асари, шубҳасиз, “Ал-жомеъ ас-саҳиҳ”дир. Бу асар “Саҳийҳ ал-Бухорий” номи билан ҳам машҳур. Унинг ғоят аҳамиятли томони шундаки, Имом ал-Бухорийгача ўтган муҳаддислар ўз тўпламларига эшитган барча ҳадисларини танлаб ўтирмай қаторасига киритаверганлар. Имом ал-Бухорий эса турли ровийлардан эшитган ҳадисларни табақаларга бўлиб, уларнинг ишончилиларини ажратиб, алоҳида китоб яратди.

Аллома ибн Салоҳнинг таъкидлашича, ал-Бухорийнинг бу асарига киритилган ишончли ҳадисларнинг сони такрорланадиганлари билан бирга 7275 та бўлиб, такрорланмайдиган ҳолда эса 4000 ҳадисдан иборат. Бу шарафли ишни биринчи ал-Бухорий бошлаб берган бўлиб, кейин қатор олимлар унга таклид қилиб, шу зайлда ҳадислар тўпламини яратганлар. Имом ал-Бухорийнинг ушбу йирик асари ёзилганига тахминан 1200 йил бўлди, ўша даврдан бошлаб токи шу вақтгача у ислом таълимотида Қуръондан кейинги иккинчи ўринда турадиган муҳим манба сифатида юқори баҳоланиб келинмоқда. Имом ал-Бухорийнинг ушбу асарининг кўплаб нусхалари турли шаҳарларда тарқалган. Ҳатто ўрта асрларда яшаган баъзи адиб ва хаттотлар учун бу асар нусхаларини кўчириш тирикчилик манбаи ҳам бўлган. Жумладан, таниқли адиб ва тарихчи ан-Нувайрий (1332 йилда вафот этган) ал-Бухорийнинг ушбу асаридан саккиз нусха кўчириб, ҳар бирини минг

дирҳамдан сотган. 1325 йилда кўчирилган саккиз жилддан иборат гўзал бир нусхаси ҳозир Истамбулда сақланмоқда. “Ал-жомеъ ас-саҳиҳ”га кўпдан-кўп шарҳлар битилган бўлиб, муҳим манба сифатида у қайта-қайта нашр ҳам қилинган. Имом ал-Бухорий тўпламларига киритилган ҳадислар фақат ислом таълимотига оид умумий қоидаларни акс эттириш билан чекланиб қолмайди. Улар меҳр-муҳаббат, саҳийлик, очиқ кўнгиллик, ота-она, аёллар ва катталарга ҳурмат, етим-есирларга мурувват, фақир-бечораларга ҳиммат, ватанга муҳаббат, меҳнатсеварлик, ҳалолликка даъват этиш каби ҳақиқий инсоний фазилатлар ва намунали тартиботлар мажмуасидир. Унда нима яхши, нима ёмон, нимани қилиш керак, нимадан ўзини тийиш лозимлиги ҳақида ҳозирги жамиятимиз аҳли, айниқса, ёш авлод учун катта тарбиявий аҳамиятга эга йўл-йўриқлар, панд-насиҳат ва ўғитлар акс эттирилган.

1974 йилда Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари Диний бошқармаси ташаббуси билан республикамизда бутун ислом дунёси вакиллари иштирокида алломанинг 1200 йиллик юбилеи нишонланган эди. Унинг шоҳ асарлари ҳисобланмиш “Ал-жомеъ ас-саҳиҳ” ва “Ал-адаб ал-муфрад” китоблари Тошкентда қайтадан нашр қилиниши ал-Бухорий меросини ўрганишда катта аҳамиятга эга бўлди. Тошкентдаги диний олий маъҳаднинг Имом ал-Бухорий номи билан аталиши бундан ўн икки аср муқаддам илм-фан йўлида беқиёс катта хизмат қилган буюк олимга чуқур ҳурмат-эътиборнинг рамзидир. Алломанинг Хартанг қишлоғида жойлашган салобатли мақбараси энг обод ва кўркем қадамжолардан бири сифатида ардоқланиб, ислом аҳли ва барча меҳмонлар учун табаррук зиёратгоҳ сифатида машҳурдир. 1998 йилда Ўзбекистон Республикаси Президенти фармони билан буюк ҳадисшунос алломанинг 1225 йиллик таваллуди муносабати билан унинг мақбараси қайта қурилди.

Абу Абдуллоҳ Ал-Хоразмий (Вафоти 997)

Милоднинг IX—XI асрлари Марказий Осиёда илм-фан юксак тараққий этган ва буюк алломалар даври эди. Ўша даврнинг кенг билимли, пешқадам олимларидан бири Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий бўлган.

Бу олим ҳақида сақланиб қолган маълумотлар жуда кам. Олимнинг тўлиқ исми Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Юсуф ал-Хоразмийдир. Унинг ёшлиги Хоразмнинг Хива, Замахшар ва қиёт шаҳарларида ўтган. Бу шаҳарларда у вояга етган, яшаган, таълим олган. Олим Хуросонда ҳам яшаган. Унинг машҳурлиги вазир Абул Ҳасан ал-Утбий ҳузурида котиб бўлиб хизмат қилган даврида чўққисига чиққан. Шу вазифаси туфайли у «ал-китоб ал-Хоразмий» номи билан ҳам танилган. Уз хизмат вазифалари юзасидан Бухорога тез-тез бориб турган ва кўпгина алломалар билан ҳамсуҳбат бўлган. Айни вақтда илмга чанқоқ олим хизмат асносида амирнинг бой кутубхонасидан фойдаланиш ҳуқуқини қўлга киритган. Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий 997 йидда вафот этган.

Олимнинг дунёқараши ўша даврда кенг тарқалган қадимги юнон фалсафаси ва маданияти, Шарқ намояндалари Ёқуб ибн Исҳоқ ал-Киндий, Абу Наср ал-Форобий ҳамда Абу Бакр ар-Розий таъсири остида шаклланди.

Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг бизгача етиб келган, кўпчилик асарлари сингари ўша даврнинг илм тили — араб тилида битилган, ягона маълум асари — «Мафотих ал-улум» («Илмлар калитлари»)дир. «Мафотих ал-улум»нинг қўлёзма нусхалари жуда кўп эмас. Яқин-яқингача унинг тўрт нусхаси бор деб ҳисобланиб келинар эди. Ана шу тўрт нусхадан учтаси Буюк Британия музейида 7528, 23429 ва 2524 рақамлари ҳамда Берлин кутубхонасида 1051 рақами остида сақланади. Амриқолик олим К. Босворт асримизнинг 60-йилларида ушбу асарнинг яна олти нусхасини Туркия кутубхоналарида борлигини аниқлади. Барча олти нусха Истамбул шаҳридаги кутубхоналардадир.

Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг бу асари Ўрта асарлардаги фанлар ривожланиши тарихига оид камёб манба сифатида кўпгина олимларнинг диққат-эътиборини ўзига жалб этди. Биринчи бўлиб бу манбани ўрганган ва 1895 йилда нашр қилган олим — голландиялик шарқшунос Ван Флотендир. Шунингдек, И. Ю. Крачковский, В. В. Бартольд, К. Брокельман, Э. Видеман, Г. Сартон, М. М.

Хайруллаев, У. И. Каримов, Г. П. Матвиевская, Ҳ. Ҳасанов, А. Шариповлар ҳам асарнинг турли томонларини тадқиқ қилганлар.

«Мафотих ал-улум» ўзига хос қомусий асар бўлиб, ўша даврдаги деярли ҳамма асосий фан соҳаларини ўз ичига қамраб олган. Муал-лиф Ўрта асрлардаги ҳар бир илм мазмунини шарҳлаш йўли орқали тушунтириб беради.

Олим илмларни иккига бўлиб, уларга «араб — шаръий» ва «араб бўлмаган»ларга ажратади. Бу ҳол олим ўз даврининг намояндалари сингари илмлар таснифида уларни икки қисмга бўлиш анъанасига содиқ қолганлигини кўрсатади.

Унинг биринчи анъанавий «араб» илмлари қисми ўн бир бобдан иборат фикҳ, етти бобдан иборат калом, ўн икки бобдан иборат грамматика (сарф ва наҳв), саккиз бобдан иборат иш юргизиш, беш бобдан иборат шеър ва аруз ҳамда тўққиз бобдан иборат тарихдан ташкил топгандир. Иккинчи қисмига эса «араб бўлмаган» қуйидаги илмлар киритилган: улар — уч бобдан иборат фалсафа, тўққиз бобдан иборат мантиқ, саккиз бобдан иборат тиб, беш бобдан иборат арифметика, тўрт бобдан иборат ҳандаса, шунингдек, тўрт бобдан иборат илм ан-нужум, уч бобдан иборат мусиқа, икки бобдан иборат механика ва уч бобдан иборат кимёдир.

Шундай қилиб, асар икки қисмдан иборат бўлиб, унда ўн беш илм тўқсон уч бобда баён этилган.

Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий илмлар таснифининг шакли қуйидагича:

I. Шариат ва у билан боғлиқ «араб» илмлари:

1. Фикҳ, яъни мусулмон ҳуқуқшунослиги.
2. Калом, яъни дин асослари.
3. Грамматика.
4. Иш юргизиш.
5. Шеърят ва аруз.
6. Тарих.

II. «Араб бўлмаган» илмлар (юнон ва бошқа халқлар):

1. Назарий фалсафа:

а) табиий илмлар — тиббиёт (тиб, самовий ҳодисалар — метеорология, минералогия, алхимия, механика) — қуйи;

б) риёзиёт илмлари (арифметика, ҳандаса, илм ан-нужум, мусиқа) — ўртанчи;

в) илоҳий, яъни метафизика — олий илм;

г) мантиқ.

2. Амалий фалсафа:

а) ахлоқ — этика (одамни бошқариш);

б) уйшунослик (уйни бошқариш);

в) сиёсат (шаҳарни, мамлакатни бошқариш).

«Мафотиҳ ал-улум»да илмлар таснифи ҳар бир фаннинг предметини аниқлаш ҳамда уларнинг асосий атамаларини қисқа ва аниқ баён этиш билан биргаликда олиб борилади. Бу ерда, биз зикр этганимиздек, Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий уз таснифида ўша давр анъанаси, яъни илмларни иккига бўлишни қўллаб-қувватлаб, шаръий ва фалсафий илмларга ажратади.

АНЪАНАВИЙ «АРАБ» ИЛМЛАРИ. Шу илмлардан бири, фикҳда муаллиф ислом қонуншунослигининг асоси бўлган ва ислом ҳуқуқи посбонининг доимий дастури қуръон, пайғамбар сўзлари, ҳикматли гаплари ва ҳаётларини акс эттирувчи Суннат, Ҳадис ва унинг хиллари; Ижмоъ — ислом жамоасининг яқдиллик билан тан олган қарори; шариат қонун-қоидаларига амал қилишни, яъни таҳорат қилиш, намоз ўқиш, азон айтиш, рўза тутиш, закот тўлаш устида тўхтаб ўтади.

Иккинчи бўлим каломда ўша даврда Яқин ва Ўрта Шарқда мавжуд бўлган кўпгина мазҳаблар ҳақида маълумотлар берилган. Хусусан бу мазҳабларнинг еттига бўлиб баён этилиши, айниқса, муътазилийлар ҳақидаги мукаммал тафсилотлар муҳим аҳамиятга эгадир. Шу билан бирга грек-христиан мазҳаблари, исломгача бўлган даврдаги Эрон ва Ямандаги диний эътиқодлар, Ҳиндистонда тарқалган баъзи дуалистик мазҳаблар ва оқимлар ҳамда зардуштийлик баён этилади. Бу маълумотлар Яқин ва Ўрта Шарқ ҳамда Марказий Осиёдаги халқларнинг динлари тарихини ўрганишда ғоят катта аҳамиятга эгадир.

Араб адабий тили грамматикаси, унинг қонун-қоидалари грамматика бўлимида баён этилган. Айни пайтда муаллиф араб шеърляти ва унинг таркибий қисмларидан бўлган аруз устида ҳам муфасссал тўхталиб ўтган.

Иш юргизиш бўлими давлат девони, солиқ турлари ва олиниши, солиқ йиғувчиларнинг вазифалари, аскарлар рўйхати, уларнинг кийим-кечаги ва тўланадиган маошлари, ирригация шаҳобчачарида фойдаланиладиган атамалар,

канал хиллари, сув ускуналари, икки дарё (Сирдарё ва Амударё.— Р. Б.) оралиғидаги суғориш тизимлари ҳақидаги маълумотларни ёритиб бериши билан муҳимдир.

Асарнинг тарих бўлимида афсонавий подшоҳлардан бошлаб, тартиб билан турли давр ва мамлакатлар маликлари, Умавийлар ва Аббосийлар халифалиги, исломгача бўлган даврдаги Яман тарихи, Рум ва Юнон тарихи ҳақида муфассал маълумотлар келтирилган. Ўрта асрларда одамлар жамоасини табақаларга бўлиниши ҳам шу бўлим-да зикр этилади.

АНЪАНАВИЙ БЎЛМАГАН - «АРАБ БЎЛМАГАН» ИЛМЛАР. Бу илмлар қаторида биринчи бўлиб фалсафа қайд этилиб, унда ушбу илм атамаларининг шарҳи билан бир қаторда илмлар таснифи масаласи ёритилган.

Арастунинг мантиққа оид китоблари шарҳи Хоразмий асарининг мантиқ бўлимида ўз аксини топали. Унда муаллиф Яқин ва Ўрта Шарқ ҳамда Марказий Осиёдаги ушбу илм ҳақидаги маълумотлар, олдинга сурилган ажойиб ғоялардан фойдаланиб, уларни янада бойитди.

Асарнинг табиий илмларга оид бўлимлари Ўрта аср Шарқида илмий юксалиш даражасини ўрганиш нуктаи назаридан ниҳоятда маълумотларга бойдир. Тибга оид бўлимда касалликлар, содда ва мураккаб дорилар ҳақидаги маълумотлар келтирилган. Ушбу бўлимда ўша давр табобатида маълум бўлган ва кенг тарқалган мижоз ҳамда қон томири урушига қараб касалликни аниқлаш тўғрисидаги нодир тавсифлар берилган.

Кимё бўлимида ҳам Хоразмий Ўрта аср Шарқидаги кимёвий билимлар ҳақида ниҳоятда қимматли маълумотларни келтирадики, улар Шарқда табиий фанлар ривожини ўрганишда муҳим аҳамиятга эгадир.

Риёзиёт бўлимида Урта аср Шарқидаги математик илмлар ҳолати баён этилади. Ал-Хоразмий математик тушунчани ақлнинг ихтиёрий ижоди эмас, балки объектив оламнинг маълум томонлари, предметлар муносабатларининг инъикоси деб талқин этади.

Масалан, муаллиф Форобий ғояларини давом эттириб, арифметикани иккига: назарий ва амалийга ажратади. У куб сонлар билан бир қаторда шаклий сонларни кўриб чиқиш билан назарий арифметиканинг баъзи бир томонларини бойитди.

Ҳандаса ҳам назарий ва амалий қисмларга бўлинади, бу эса ўша даврда унинг бошқа риёзиёт илмлари каби юқори даражада ривожланганлигидан далолат беради. Астрономия бўлимида унинг вазифаси билан бирга тарихига оид масалалар ҳам кўриб ўтилади.

Хоразмий ўз таснифида мусиқани риёзиёт илмларига қўшади ва унда мусиқавий асбоблар, товушларнинг ўзаро мутаносиблиги, тартиби, сози(лад) тавсифланади ва охирида ритм ҳақидаги таълимот кўриб чиқилади.

Механика бўлимида, оғир юкларни ва далаларни суғориш мақсадида ишлатиладиган қурилмалар, яъни содда машиналар, уларнинг тузилиши ва вазифалари устида тўхтаб ўтилади, Хоразмий дунёвий илмлар устида тўхтаганда, уларнинг амалий аҳамиятини очиқ беришга ҳаракат қилади.

Умуман, асарда Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий ўз даври табиий ва риёзиёт илмларини яхши билганлиги, уларни назарий фалсафага киритиш билан, бир томондан, уларнинг аҳамиятини ошириш ва таъкидлаш, иккинчи томондан, фалсафани бойитишга интилганлиги ўз ифодасини топган. Ал-Хоразмийнинг «Мафотиҳ ал-улум» асари Ўрта аср маданияти ва маънавиятини ўрганишда муҳим аҳамиятга эгадир.

Хулоса

Бу муаззам заминда аجدодларимиз бундан бир неча асрлар аввал ҳозирги замонавий илм-фаннинг илк пойдеворини қўйган ва ривожлантирган. Алломаларимиз қомусий олимлар бўлиб, улар бир вақтнинг ўзида математика, астрономия, геодезия, география, тарих, арифметика, фармакология, тиббиёт, фалсафа ва тилшунослик илмлари билан ҳам шуғулланганлар. Айни жиҳат Фарбда “Нур Шарқдан таралади” деган ибора пайдо бўлишига сабаб бўлган.

Дарҳақиқат, алломаларимизнинг илмий изланишлари самараси ўлароқ, илм-фанда кескин ўзгаришлар бўлди. Айниқса, Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Ал-Ҳаким ат Термизий, Абу Наср ибн Ироқ, Абу Мансур Қумрий, Абу Саҳл Масиҳий, Абу Али ибн Сино, Исмоил Журжоний, Юсуф Ҳиравий, Абу Абдуллоҳ Жайхоний, Абу Наср Фаробий, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур каби алломаларнинг асарлари бебаҳо илмий дурдоналар сифатида, жаҳон илмига беқиёс ҳисса бўлиб, бу илм-фан тараққий этган даврни Шарқ уйғониш даври сифатида дунё илмий жамоатчилиги томонидан ҳақли равишда тан олинган. Чунки Шарқ, хусусан, Ўрта Осиё минтақаси ўрта асрларда илмий-маданий юксалишнинг маркази ҳисобланиб, бошқа минтақаларидаги ренессанс жараёнларига ижобий таъсир кўрсатганлигини жаҳон илми аҳли томонидан эътироф этилган.

Халқаро илмий конференция

Айтиш жоизки, 2014 йилнинг 15-16 май кунлари Самарқанд шаҳрида дунёнинг 50 га яқин мамлакатларидан келган олимлар, нуфузли халқаро ташкилотлар ва илмий марказлар вакиллари, экспертлар иштирокида ўтказилган “Ўрта асрлар Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривожигаги роли ва аҳамияти” мавзуидаги халқаро илмий конференция ҳам улуғ аجدодларимизнинг бой маънавий мероси аҳамиятини яна бир карра англаш имконини берди.